

## ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Απόπειρα για την ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης  
(1901-1944)★

Ας θυμηθούμε, ξεκινώντας, ότι δύο από τους νεότερους συγγραφείς, με τους οποίους ο Κωνσταντίνος Δημαράς, ως κριτικός της λογοτεχνίας, ασχολήθηκε θετικότερα, είναι ο Καβάφης και ο Ξενόπουλος<sup>1</sup>. Η παρατεταμένη προσωπική σχέση αυτών των δύο σχεδόν ομηλικών συγγραφέων, αργαλά και άρχισε να δημοσιοποιείται προ ενενηκονταετίας, έχει, παραδόξως, μείνει, σε μεγάλο βαθμό, αδιερεύνητη και ασχολίαστη.

Με την συνδρομή της *Βιβλιογραφίας Κ. Π. Καβάφη* του Γ. Κ. Κατσίμπαλη<sup>2</sup>, και των δύο περαιτέρω συμπληρωμάτων της από τον Θ. Δ. Μπασογιάννη<sup>3</sup>, επροχώρησα στην απογραφή των τουλάχιστον 37 αμέσων στοιχείων που γνωρίζω<sup>4</sup>. Δεν είναι και λίγα, αν συλλογιστούμε την καταστροφή-διαρπαγή του αρχείου και της βιβλιοθήκης του Ξ. εν ζωή, αλλά και την μεταθανάτια φύρα των χαρτιών και των βιβλίων του Κ<sup>5</sup>.

---

★ Από την προφορική μορφή εκτενέστερης φιλολογικής εργασίας, που διαβάστηκε στις 18-2-93. Λόγω της υπερβολικής του εκτάσεως, περιέκοψα τότε το κείμενό μου, και το έδωσα να δημοσιευτεί ακέραιο, μα χωρίς υποσημειώσεις, στο περιοδικό *Περίπλους*. [: Π', τχ. 36 (1993) 25-45]. Επειδή η δημοσίευση ολόκληρης της εργασίας αυτής έχει προγραμματιστεί να αποτελέσει αυτοτελή έκδοση, εδώ περιορίζομαι στην δημοσίευση του προφορικού Προλόγου και του Επιλόγου αλλά με τις αντίστοιχες σημειώσεις τους και τον συνοπτικό κατάλογο των στοιχείων.

1. Για τον πρώτο, βλ. τόρα Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα, Γ': Περί Καβάφη*, Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Γνώση, 1992. Για τον δεύτερο, εκτός από την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο τεχνικός της κριτικής», *Νέα Εστία*, Ν', 1951, τχ. 587 (Αφιέρωμα στον Ξενόπουλο), 144-150· ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας, όπως θα ιδούμε κατάληγοντας, παρουσιάζει η υποσημείωση της σ. 147.

2. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, 1943 και συμπλήρωμα 1944.

3. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Προσθήκες στην Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη ως το 1943*, και Γ. Κ. Κατσίμπαλη, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1944-1962*. Επιμέλεια Θ. Δ. Μπασογιάννη, Θεσσαλονίκη 1978. Πρόκειται για δύο τεύχη πολυγραφημένα (εκτός εμπορίου) και βασισμένα σε δελτία που μου είχε παραδώσει ο Γ.Κ.Κ.

4. Αν λογαριάσουμε πως ο ένας επέζησε του άλλου κατά 18 χρόνια, είναι αξιοσημείωτο πως 10 από τα στοιχεία αυτά —άνω του 27%— εγράφηκαν από τον Κ. Στον συνοπτικό κατάλογο επισημάνονται με \*.

5. Ενδεικτικώς, σημειώνω πως σε ό,τι απομένει (στην κατοχή μου) από την προσω-

Σήμερα, φυσικά, δεν θα προλάβουμε να ιδούμε όλα όσα απαριθμούνται στον συνοπτικό πίνακα στοιχείων που εμοίρασα [και που τον παραθέτω αμέσως παρακάτω σε κάπως ανεπτυγμένη μορφή]:

ΣΥΝΟΨΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ  
Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗ & ΓΡΗΓ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

(ΓΚ) = Βιβλιογραφία Κατσίμπαλη, (ΚΜ) = Συμπλήρωμα Μπασογιάννη.

Με \* επισημαίνονται τα 10 λήμματα που οφείλονται στον Καβάφη.

- \* (1) 2/15-7-01 Σύμφωνα με το αγγλόφωνο ημερολόγιο που ο Κ. εκράτησε κατά το πρώτο ταξίδι του στην Ελλάδα, οι δύο άνδρες εγνωρίστηκαν στα γραφεία του νεότευκτου περ. *Παναθήρνια*.
- \* (2) 7/20-7-01 Ο Κ. στερεώνει την γνωριμία τους, με κατ' οίκον βίξιτα στον Ξ.
- (3) 23-2-02 Επιστολή Ξ. προς Κ., γνωρίζει λήψη συνδρομής 12 χρ. φράγκων, και προαγγέλλει την δημοσίευση στα *Παναθήρνια* άρθρου του για την ποίηση του Κ.
- (4) 30-11-03 Στα *Παναθήρνια* δημοσιεύεται το άρθρο του Ξ., «Ένας Ποιητής» (ΓΚ 232).
- \* (5) 1904; Ανέκδοτο σχέδιο χρονολόγητης επιστολής Κ. προς Ξ., επιβεβαιώνει την ικανοποίησή του για το (4).
- \* (6) 1903-05; Χρονολόγητο, ιδιωτικό σχόλιο του Κ. για την εφαρμογή του «Τείχη» στον Ξ. (βλ. ΚΜ 994).
- \* (7) 7-5-05 Σχέδιο επιστολής Κ. προς Ξ., συνοδεύει το κυκλοφόρητο τεύχος *Ποιήματα*, 1904.
- (8) 26-1-06 Επιστολή Ξ. προς Κ., ζητεί δύο-τρεις συνδρομές για το *Μαργαρίτα Στέγα*.
- \* (9) Φεβρ. 06 Χρονολόγητο σχέδιο επιστολής Κ. προς Ξ. Στέλνει 30 χρ. φράγκα ως προαγορά 10 αντιτύπων.
- (10) 21-2-06 Ανέκδοτο δελτάριο Ξ. προς Κ., ευχαριστεί για το (9).

---

πική βιβλιοθήκη του ποιητή, δεν σώζεται κανένα αντίτυπο έργου του Ξ., με ή χωρίς αφιέρωση. Ενώ, βάσει αλεξανδρινής αυτοψίας της βιβλιοθήκης, που έκανε στα 1941-42 ο Μιχ. Περίδης (βλ. Περίδης, *Ο Βίος και το Έργο του Κωνστ. Καβάφη*, *Ίκαρος*, 1964, 65 και 74) υπήρχαν «και τα έργα του Ξενοπούλου». Οφείλω, όμως, να μαρτυρήσω πως ο Περίδης (όπως και ο Γ. Παπουτσάκης) είχε δανειστεί από τον Α. Δ. Σεργόπουλο και κατακρατήσει άγνωστον αριθμό βιβλίων του Κ., μέρος των οποίων πουλήθηκαν, σε πλανόδιον παλαιοβιβλιοπώλη της Αθήνας, από ανίδεους κληρονόμους, και κατέληξαν κυρίως (και αίσίως) στο Ε.Α.Ι.Α.

- (11) 1-10-06 Ο Ξ. δημοσιεύει στον *Νουμά* «Ανοιχτό γράμμα για τον κ. Α. Σιγανό», υπερασπιζόμενος γλιερά το «Ο Βασιλεύς Δημήτριος» (ΓΚ 234).
- (12) 14-12-07 Ανέκδοτη επιστολή Ξ. προς Κ., ζητεί συνδρομές για την έκδοση του τρίτου τόμου των *Διηγημάτων*.
- \*(13) 14/27-1-08 Σχέδιο απάντησης Κ. προς Ξ. Παραγγέλλει 5 τόμους και δηλώνει εμμέσως πως δεν μπορεί να συνεχίσει να εγγράφει συνδρομητές για βιβλία του Ξ. (βλ. 7-10 και 12). Πιθανώς επιφέρει την κατάψυξη των σχέσεών τους.
- (14) 16-4-12 Βιβλιοκρισία του Ξ., στην εφημερίδα *Καιροί*, για τον λιβέλλο του Ροβέρτου Κάμπου [= Πέτρου Μάγνη], *Το ποιητικό έργο του Κ. Π. Καβάφη* (ΚΜ 717). Δεν κατόρθωσα να την δω.
- (15) 15-11-15 «Ένας Αλεξανδρινός ποιητής», *χρονογράφημα* του Ξ., στην εφημερίδα *Εφημερίς*, επαινεί το επιφυλακτικό δοκίμιο του Μιχ. Περίδη, *Κ. Π. Καβάφης* (βλ. ΓΚ 249).
- (16) 12-5-22 Συγκινημένη επιστολή Ξ. προς Κατίνα Γ. Παπά για το «Απ' τες Εννιά» (ΚΜ 1051).
- (17) Απρ. 24 Ο Ξ. προσυπογράφει την «Διαμαρτυρία Διανοουμένων» εναντίον επιθέσεων κατά Κ. (ΓΚ 299).
- (18) 21-5-24 Ο Ξ. απαντάει υπερθετικά σε δημοσιογραφική έρευνα του Μάριου Βαϊάνου για τον Κ., στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* (ΓΚ 303).
- (19) Ιούν. 25 Ο Ξ. δημοσιεύει, στο περ. *Νέα Τέχνη* του Βαϊάνου, άρθρο «Για τον Καβάφη» (ΓΚ 321). Χάρη στον Τέλλο Άγρα έχει αντιληφθεί από το 1921 την απήχηση του Κ. στην νεότερη γενιά.
- (20) 1925 Ο Ξ. εκδίδει στην Αλεξάνδρεια τον τόμο *Ο Μινώταυρος και άλλα νέα διηγήματα*. Το πρώτο, εκτενέστερο και τολμηρότερο, φέρει έντυπη αφιέρωση: «Στον ποιητή Κ. Π. Καβάφη, τον μεγάλο κι αγαπημένο μου, αφιέρωμα».
- \*(21) 18-8-25 Ευχαριστήρια επιστολή Κ. προς Ξ. για το (20) (ΓΚ 172).
- \*(22) 24-8-25 Λακωνική συνεργασία Κ. στο *Αναμνηστικόν Τεύχος* για την *Θεατρική Τριακονταετηρίδα του Γρηγορίου Ξενοπούλου* (ΓΚ 162). Αργότερα ο Ξ. χαρακτήρισε το κείμενο αυτό ως «ανειλικρινές» (βλ. 34).
- \*(23) 30-9-25 Επιστολή Κ. προς Βαϊάνο, αναπτύσσει το (22).
- (24) 1-1-30 Ανυπόγραφο σημείωμα Ξ., στην *Νέα Εστία*, προλογίζει, με διάσπαρτες αιχμές, την μετά δεκαετία αναδημοσίευση

- του «Νέοι της Σιδώνος» (ΓΚ 402). Σημειώτεον πως είναι η μόνη εμφάνιση κειμένου του Κ. στην *Νέα Εστία* ως τον θάνατό του.
- (25) ;-3-31 Ο Κ. πιθανότατα συγγάργηκε τον Ξ. για την εκλογή του στην Ακαδημία Αθηνών. Ιδιόχειρα συμπληρωμένο επισκεπτήριο του Ξ. προφανώς ευχαριστεί για τα συγχαρητήρια του Κ.
- (26) 15-7-32 Σημείωμα Ξ. «Ο Καβάφης στις Αθήνας», *Νέα Εστία* (ΓΚ 440).
- (27) 6 & 7-5-33 Δύο επιφυλλίδες Ξ., «Αναμνήσεις και Σκέψεις: Ο Καβάφης», εφ. *Αθηναϊκά Νέα* (ΓΚ 469).
- (28) 15-5-33 Σημείωμα Ξ., «Ο θάνατος του Καβάφη», *Νέα Εστία* (ΓΚ 474).
- (29) 15-7-33 Καβαφικό αφιέρωμα *Νέας Εστίας* (ΓΚ 494). Ο Ξ. περιορίζεται σε αναδημοσίευση του άρθρου του 1903 (4).
- (30) 29-11-33 Διάλεξη του Ξ. στο Ελληνικό Ωδείο: «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Καβάφη» (ΚΜ 786), με δήθεν ερασιτεχνικές παραχωρήσεις σε τρεχάμενες κριτικές αντιρρήσεις, και με μείζονα όρο συγκρίσεως τον Παλαμά.
- (31) 29-2-36 Ο Ξ., σε συνέντευξή του με τον Ντίνο Κουτσούμη, περ. *Παναγιώπια*, αποφεύγει εντέχνως να πάρει θέση απέναντι στα ερωτικά ποιήματα του Κ.
- (32) 1938; Επανάληψη της διάλεξης του Ξ., «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Κ.» (30), στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- (33) 1938-39 Στην αυτοβιογραφία του, ο Ξ. αναφέρει δύο φορές το «ιστορικό» άρθρο του 1903 (4).
- (34) 12-5-43 «Το “πρόβλημα” Καβάφη», επιφυλλίδα του Ξ., στην εφ. *Αθηναϊκά Νέα* (ΚΜ 827). Ανασκευάζει τρεις επιφυλλίδες του Γ. Ι. Φουσάρα, που υποστήριζαν πως ο Κ. δεν ήταν στοχαστής».
- (35) 8-6-43 Επεξεργασμένη επανάληψη της διάλεξης του Ξ., «Το ανθρώπινο στην ποίηση του Κ.» (30), στο Θέατρο Κυβέλης (ΚΜ 831).
- (36) 12-9-43 «Αφιέρωμα», πρόλογος του Ξ. στο τεύχος-πρόγραμμα *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*. Περιλαμβάνει σύντομη αναφορά στον Κ.
- (37) 15-6-44 «Λίγο φως στα “Καβαφικά Μυστήρια”», αντίλογος Ξ. σε άρθρο του Ν. Ποριώτη, *Νέα Εστία* (ΚΜ 942).

## [Επίλογος]

Τούτη η καταγραφή ξεκίνησε με την επίκληση του ονόματος του Κ.Θ.Δ., και οφείλει τώρα —μακάρι σοφότερη— να επιστρέψει στην αφετηρία της. Ορατό σημείο διατομής των κριτικών ενδιαφερόντων του Δ. για τον Κ. και τον Ξ., αποτελεί η μόνη του υποσημείωση στο δοκίμιο («Ο τεχνικός της κριτικής»<sup>6</sup>). Εκεί, με σταμάτησεν η εκ πρώτης όψεως αιρετική φράση: «Η κριτική του των Παναθηναίων [για τον Κ. του 1903], σημαντική για το φιλελεύθερο πνεύμα που εκφράζεται σ' αυτήν και για την διαίσηση του κριτικού, δεν είναι ωστόσο καλή».

Ομολογώ πως εχρειάστηκε να κάνω όλην την καταγραφή των στοιχείων, και να φθάσω στον σχολιασμό τους, για να καταλάβω πόσο δίκαιο είχε (και πάλι!) ο διδάσκαλός μας. Και στην συνοπτική συγκεφαλαίωση που επιχειρώ τώρα, ο απόηχος εκείνης της φράσης ελπίζω να μας παρασταθεί ως το τέλος<sup>7</sup>.

Ας αναρωτηθούμε, λοιπόν, τώρα: Τί, πέρα από διαβαθμίσεις, φωτοσκιάσεις και αποχρώσεις αμοιβαίου συμφέροντος, και μιας βραχυπρόθεσμης, σιωπηρής συμμαχίας για την ανάσχεση της δεσποτείας Παλαμά-Πάλλη-Ψυχάρη, μπορούμε να διαγνώσουμε —όχι ως σπλαγχνισκόποι, αλλά ως φιλόλογοι με κάποιαν ανθρώπινη και γραμματολογικήν αίσθηση—, σε τούτη την στοιχειοθετημένη πλέον σχέση δύο τόσο διαφορετικά μεγάλων συγγραφέων μας;

1. Χωρίς να παρασύρομαι από ερασιτεχνικούς ψυχαναλυτικούς είτε κοινωνιολογικούς πειρασμούς, προτείνω πως αμπάριζα της σχέσης Κ.- Ξ. υπήρξεν η στιγμιαία ανταπόκριση οπτικής συναφείας δύο αχμαίων ανδρών. Θαυμασμός, γοητεία, και κάποιος μικροϋπολογισμός από μέρους του ποπολάρου Ξ. Δέος, εκτίμηση, πίστωση και ευγνωμοσύνη από μέρους του ξεπεσμένου πρωτοκλασάτου Κ. Το άρθρο του Ξ., μνημειώνει μεν αυτήν την σχέση, μα γίνεται, προϋούσης της τέχνης του Κ., όλο και πιο άσχετο προς τον δυναμικό ποιητή, και καταντά πρόσχημα βίου για τον στατικό κριτικό του.

6. Κατ' ουσίαν, δεν πρόκειται για υποσημείωση, αλλά για παρεμβατικό σχόλιο. Με την ευκαιρία, θυμάμαι τον Κ.Θ.Δ. να λέει πως, για να σχηματίσει γνώμη για μια φιλολογικήν εργασία, εδιάβαζε πρώτα τις (υπο)σημειώσεις της. Η προσωπική του οπτική πρότιμηση για ε π ι - σημειώσεις (εν αντιθέσει προς υ π ο - σημειώσεις) σε δικά του δημοσιεύματα, είναι, νομίζω, το μονιμότερο κατάλοιπο του βασικά προφιλολογικού, γαλλοθρεμμένου δανδισμού του. Η πρώτη εμφάνιση των επισημειώσεων παρατηρείται ήδη στα 1926, αλλά με αριθμητικούς δείκτες που αρχίζουν να αντικαθίστανται με λέξεις-λήμματα στα 1943.

7. Σε επιλογικές παρατηρήσεις του στην ανακοίνωσή μου, ο φίλος Σπύρος Ασδραχάς, με την γνωστή του ευθυκρισία, επεσήμανε πως εχρησιμοποίησα σιωπηρά —και προσθέτω: ασύνειδα— τρεις μεθοδολογικές κατηγορίες του Κ.Θ.Δ.: α) τον οικονομικό παράγοντα στην καθημερινότητα των λογίων, β) την «αδεξιότητα» του λογοτεχνικού έργου, και γ) την σημασία της εθιμοτυπίας στις σχέσεις των λογίων.

2. Ως δευτερεύουσες παραμέτρους, θα μπορούσε κανείς να συλλογιστεί την ετεροθαλή τους πολιτισμική κοινότητα, ως επιδοζών πρωτοποριακών μαστόρων του λόγου, με ενεργή συνείδηση του μείζονος Ελληνισμού, μέσα στην παριζιανόσουρτην επαρχιώτικη πρωτεύουσα της Αθήνας, ή στο αγγλοκρατούμενο ελληνικό γκέτο της Αλεξανδρείας. Επίσης, μπορούμε ίσως να διακρίνουμε μιαν ομόλογη ροπή τους προς κάποια ρεαλιστικότερη —άρα και ανενδοιάστως ανορθόδοξη— καλλιέργεια της μεικτής δημόδους, όπως την επρέσβευεν ο Γ. Ν. Χατζιδάκις, την εφάρμοζεν ο Βλάσης Γαβριηλίδης, και την ευαγγελιζόταν ο Μιχαήλ Μητσάκης.

3. Πιθανότατα ο μεν Ξ. να εξήλεψε την βιοτικήν αυτάρκεια του Κ. —την φαινομενικήν ηθική και υλική του ανεξαρτησία<sup>8</sup>—, αλλά και τον κοσμοπολίτικον «αέρα» του. Πιθανώς δε ο Κ. να εντυπωσιάστηκεν από την επαγγελματική πιεθαρχία του πρώτου —δυνάμει— μείζονος συγγραφέως, που του έλαχε να γνωρίσει. Αλλά ο εξαρχής απροκάλυπτα παραδόπιστος λαϊκισμός του Ξ., και ο αριστοκρατικός αισθητισμός του Κ., έγιναν, με τα χρόνια, ολοτελώς ασύμβατοι.

4. Είναι, θαρρώ, αξιοπαρατήρητο πώς αμφότεροι συνθέτουν, βαθμηδόν, με πολύ διαφορετικές μεθόδους και με άλλους στόχους, όχι μονάχα ένα πολύτροπο, διακεκριμένο έργο —το οποίο φροντίζουν να διαδίδεται όλο και πιο πλατιά—, αλλά και ότι συντηρούν, κατά το δυνατόν, ένα είδος απόμακρης αλληλεγγύης, η οποία τους στηρίζει απέναντι στον συμβατικά «διαβασμένον όγλο» που τους αμφισβητεί, ή που θαυμάζει τις πιο χαμηλές επιτεύξεις τους.

5. Ξεχωριστά, τέλος, μένει να εξεταστεί, όχι απλώς η ολοένα μεγαλύτερη απήχηση του Κ. σε νεότερες γενεές επιλέκτων Ελλήνων αναγνωστών, μα και η συνάρτησή της με το πώς ο Ξ. προβάλλει δημοσία, και διαρκώς εγωκεντρικότερα, την ιστορικά προνομιακή σχέση του με τον Κ. —ελπίζοντας να προσεταιριστεί αυτούς τους νεοτερικούς αναγνώστες, και ως παράπλευρην εγγύηση της προσωπικής του υστεροφημίας.

Ωστόσο, τα διαθέσιμα στοιχεία, και φυσικά ο χρόνος, δεν μου επιτρέπουν ασφαλέστερην ανάπτυξη αυτών των σκέψεων. Ή, αν προτιμάτε:

*Μα τα παράθροα δεν βροίσκονται, ή δεν μπορώ  
να τά 'βρω...*

Αθήνα, Νοέμβριος 1992 - Φεβρουάριος 1993

8. Βλ. το ανέκδοτο ως το 1963 πεζό του Κ., με τίτλο «Ανεξαρτησία» (1906), που αναδημοσίευσεν και σχολίασεν στην διατριβή μου *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891-1932)*, Τυχερός 1966 και Ίκαρος, 1992, 164-165.